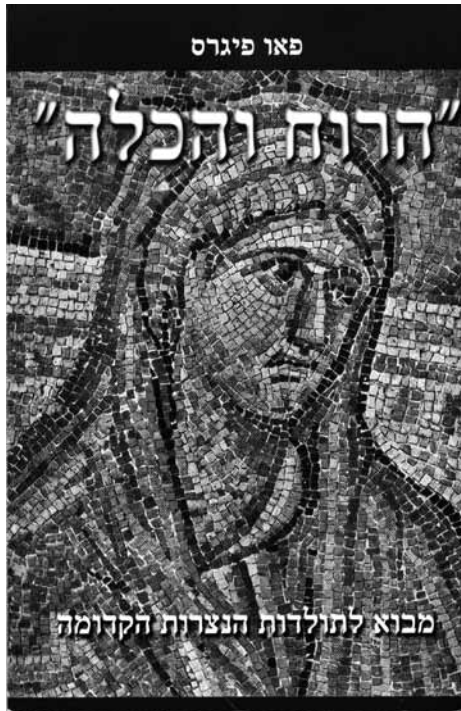

יעקב אשכנזי

שישה פרקי נצרות ועוד אחד: המהדורה החדשה של ספרו של פאו פיגרס על הנצרות הקדומה

פאו פיגרס, 'הרוח והכלה': מבוא לתולדות הנצרות הקדומה, ירושלים: אקדמון, תשע"ד, 317 עמ'

בעשורים האחרונים התרחבה ספרות העיון והמחקר בעברית העוסקת בנצרות הקדומה. בראש ובראשונה יש לציין את ספרו של דוד פלוסר 'הדות ומקורות הנצרות' (1979), שהציג לקוראי העברית לקט מחקרים העוסקים בהולדת הנצרות, בדמותו התאולוגית וההיסטורית של ישו ובימיה הראשונים של קהילת המאמינים הקדומה, שמתוכה יצאה והתפשטה הכנסייה האוניוורסלית. בשנת 1995 יצא לאור ספרו הקצר של אביעד קליינברג 'הנצרות: מראשיתה ועד הרפורמציה', ובו הרצאותיו של קליינברג במסגרת 'האוניברסיטה המשודרת'. סדרת הרצאות זו כתובה בשפה קולחת והיא נוחה לקוראים בהיעדר הפניות והערות שוליים. בספר זה פתח קליינברג צוהר להתעניינות גוברת בראשית הנצרות מעבר לקהל היעד המסורתי של מורי הדרך, שכל פרסום מהסוג הזה העשיר את ספרייתם ואת הרקע העיוני להדרכותיהם.¹

באמצע העשור הקודם פרסם יהושע אפרון את ספריו על ראשית הנצרות.² שלא כמו הגישה של פלוסר – שהיא הרווחת בקרב חוקרי ראשית הנצרות – הרואה בנצרות זרם יהודי ובאוונגליונים הסינופטיים ספרות יהודית, הציג אפרון גישה הרואה באוונגליונים הסינופטיים ובחלק ניכר מהספרות האפוקליפטית מן המאה הראשונה לסה"נ ספרות נוצרית. הדיון בראשית הנצרות התעשר בקורס של האוניברסיטה הפתוחה (2009), הכולל ספר יסוד שכתבה תלמידתו של אפרון רבקה ניר ובו דיון מעמיק בסוגיות מרכזיות של הברית החדשה ובראשיתה

1 ישראל, תל-אביב תשס"ד; הנ"ל, התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונה, תל-אביב תשס"ו. ראו גם ביקורת על ספרו הראשון של אפרון: ס' רוז, 'הנצרות כמהפכה אפוקליפטית, אפוקליפטיקה כהמצאה נוצרית', זמנים, 90 (2005), עמ' 106-109.

1 ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, בעריכת ח' ספראי, תל-אביב תשל"ט; א' קליינברג, הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה (ספריית אוניברסיטה משודרת), תל-אביב תשנ"ה.

2 י' אפרון, ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה בתולדות

הברית החדשה ואת המקורות האחרים הנוגעים לראשית הנצרות. בפרק השלישי – שלא היה במהדורה הקודמת – המחבר סוקר את שלוש המאות הראשונות להתפשטותה של הנצרות ואת תולדות הכנסייה האוניוורסלית. במסגרת זו הוא דן בין היתר בברכת המינים, ביחסים בין היהדות לנצרות, בהפצת הדת וברדיפות הנוצרים עד ימי קונסטנטינוס, וכן הוא עוסק בימי קונסטנטינוס ובשינויים שחלו במעמדה של הנצרות בזמנו. הפרק הרביעי עניינו תורת הקץ והרעיון המשיחי, ובו דן המחבר בהשפעות היהודיות והפגניות על התגבשות הרעיון המשיחי הנוצרי. בפרק החמישי המחבר עובר לעסוק בפולחן הנוצרי ודן ברקע היהודי למסורות ולטקסים הנוצריים ואף בהשפעות של דתות המסתורין המזרחיות. הוא מרחיב את היריעה וסוקר תקופה ארוכה ואת התפתחות המסורות הליטורגיות המקומיות, ובתוך כך הוא משווה בין התפתחות הפולחן במרחבים הסורי, היווני והלטיני; למיטב ידיעתי זהו החיבור הראשון בעברית הדן באופן מעמיק בסוגיות אלה. הפרק השישי מוקדש לנזירות ולרקעה התאולוגי, ובפרק השביעי סוקר המחבר את האמנות ואת הארכיטקטורה הנוצריות. בטרם אעמוד על תרומתו של הספר יצוין כי השימוש במראי מקום למקורות הראשוניים (הברית החדשה וכתבי אבות הכנסייה) בגוף הטקסט מועיל מאוד לרצף הקריאה, אך היעדר הערות שוליים ומיעוט ההפניות למחקרים עדכניים פוגם בקריאה הביקורתית. הביבליוגרפיה סלקטיבית ביותר וחסרים בה מחקרים חשובים על הנצרות הקדומה. ייתכן שהמחבר בחר למעט בהערות שוליים

של הכנסייה הנוצרית, אסופה של מחקרי יסוד בראשית הנצרות ותרגום עברי לספר כללי של ז'ראר ולה הסוקר את תולדות האמונה, הפולחן והכנסייה הנוצרית בשבע המאות הראשונות.³

נדבך נוסף בשיח העיוני בעברית הוא מפעלם של סרג' רוזר ואריה קופסקי, תלמידיו של פלוסר, שבשנת 2009 פרסמו בתרגומם לעברית ובעריכתם המדעית את ספרו של פלוסר 'ישו', שראה אור לראשונה בגרמנית בשנת 1968, ושתורגם לאנגלית בידי המחבר בשנת 1997.⁴ תרומה חשובה נוספת של רוזר לשיח העברי על הנצרות הקדומה, הפעם בשיתוף עם חוקר המקרא יאיר זקוביץ', ראתה אור לאחרונה, ועניינה באוונגליון על פי יוחנן.⁵ בשנת 2012 יצאה לאור חוברת מיוחדת של כתב-העת 'זמנים' שהוקדשה כולה לחידושים במחקר הישראלי על הנצרות הקדומה.

ספרו של פאו פיגרס 'הרוח והכלה' ראה אור לראשונה בשנת 2007, וכותרת המשנה הייתה 'שישה פרקים על הנצרות הקדומה'. הצורך שחש המחבר 'למלא את החיסרון הקיים בישראל בספרות על העניינים הללו' המריץ אותו לפרסם מהדורה מחודשת ובה פרק חדש. כותרת המשנה של המהדורה החדשה שונתה ל'מבוא לתולדות הנצרות הקדומה', ובכך ממצב המחבר את ספרו כהיסטוריוגרפיה של ראשית הנצרות.

הספר מכיל אפוא שבעה פרקים. בפרק הראשון סוקר פיגרס את תולדות העם היהודי בתקופת הבית השני בהדגישו את העימות בין היהדות ליוונית ואת התפתחותה של הפזורה היהודית. הפרק השני עוסק בתשתית הטקסטואלית של הנצרות, ובו מציג המחבר את

3 ר' ניר, הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות | ספר הקורס, רעננה תשס"ט; הנ"ל, הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות: אסופת מאמרים, תרגמו א' תגרי ונ' סבנייה, רעננה תשס"ט; ז' ולה, הנצרות הקדומה: היסטוריה וספרות בתקופת כינונה (100-800), תרגם

א' תגרי, רעננה תשס"ו.

4 ד' פלוסר, בהשתתפות ס' נוטלי, ישו, תרגום ועריכה מדעית א' קופסקי וס' רוזר, ירושלים תשס"ט.

5 י' זקוביץ' וס' רוזר, בראשית היה הדבר: שמונה שיחות על הבשורה הרביעית, ירושלים תשע"ד.

על תופעה דתית שמסקרנת אותו, ובסוף אותה פסקה הוא כותב: 'לקורא המאמין הנוצרי והמשיחי הספר יכול לעזור להבין, מלבד את שורשיה היהודיים של אמונתו, גם את הצורות השונות שהנצרות עתיקת הימים לובשת היום'.

שבעת פרקי הספר כתובים בשפה קולחת וברורה, וניכרות בהם בקיאותו הרבה של המחבר בעולמה של הנצרות הקדומה והיכרותו המעמיקה עם המרחב התרבותי היווני-הרומי מן הצד האחד ועם יהדות ימי הבית השני מן הצד האחר. ואולם המתח בין רצונו של המחבר להציע סקירה מלמדת שתרחיב את הידע של הקוראים על הנצרות לבין מחויבותו לאמונה המשיחית, ניכר לאורך כל ספרו.

בפרק הראשון, המוקדש לרקע היהודי של הנצרות, פיגרס מתווה קווים לתולדות ישראל בימי הבית השני בהדגישו עניינים החשובים בעיניו לצורך הבנת צמיחתה של הנצרות: ההתייוונות והחשמונאים, הפתות ותפיסות עולמן החברתיות והדתיות ומאפייניה של היהדות ההלניסטית. אולי אפשר להתעלם מאמירות סתומות בפרק זה, כגון 'החשמונאים הם ירשי המכבים' או 'הורדוס בנה היפורדום ואמפיתאטרון בירושלים שבהם נערכו תחרויות בין יהודים ליוונים' (עמ' 5). אך לא ניתן להימנע מהתחושה שמשפטים כגון 'גורלם הסופי של הגויים לא היה בתחום התעניינותם של הצדוקים', בעוד הפרושים 'תמכו בגיור גויים ואולי אף יזמו את התהליך', מבטאים שיח שאין להגדירו אלא *Demonstratio Evangelica*, הוכחת הבשורה, במיוחד כאשר אין הם מלווים בהפניות למקורות ראשוניים או למחקרים – בעיה המלווה כאמור את כל פרקי הספר.

הפרק השני מגיש לקוראים סקירה רהוטה ותמציתית של הברית החדשה ושל המקורות האחרים הקשורים לראשית הנצרות. בדיון במקורות (עמ' 35-64) משיט על עצמו המחבר

ובהפניות לספרות המחקר כדי להקל על הקוראים ולאפשר קריאה שוטפת ורציפה, מה גם שהספר מכון לדבריו יותר אל המתעניינים המשכילים ופחות אל החוקרים ואנשי המדע.

בהקדמה למהדורה האנגלית של ספרו 'ישו' כתב פלוסר: 'בטוחני ששלושת ספרי הבשורה הראשונים משקפים נאמנה את המציאות של ישו ה"היסטורי"'. יתרה מזו, איני מחבב את הפיצול בין ישו ה"היסטורי" לבין כריסטוס של תורת התלמידים (kerygma), אולם איני מציע כלל ועיקר לקרוא את הטקסטים בעין לא ביקורתית.⁶ לעומתו כתב אפרון בפתיחת ספרו 'ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה בתולדות ישראל': 'אין כמעט אפשרות לדלות מהאווונגליונים עדויות היסטוריות מוצקות וממשיות, אלא פרחי אגדות פלאיות, פתגמים פולקלוריסטיים, נאומים תעמולתיים, אמירות מוסרניות, ודרשות מטיפניות', והוא הוסיף וכתב: 'כל המרכיבים האלה [...] הרקומים במסכת הכריסטולוגית [...] טעונים בדיקות אנאליתיות קפדניות, השוואת גרסאות מקבילות ומצטלבות, וליבון המשמעותיות המקופלות בהן'.⁷

עמדת המוצא המנוגדת של שני המלומדים בחקר ראשית הנצרות עולה בבירור מהמובאות האלה, ואף משתמעים מהן ההבדלים המתודולוגיים שביניהם, אבל שניהם הצהירו על גישה ביקורתית אל נושא מחקרם. ספרו של פיגרס יוצא אל עולמה של הנצרות הקדומה מתוך הנחה דומה לזו שעמדה בבסיס מחקריו של פלוסר, ובד בבד הוא עושה שימוש במתודולוגיה הפילולוגית שהדריכה את אפרון. השניות הזאת קיימת גם בהגדרת המטרה שהציב לו פיגרס בעבודתו. בתחילת הפסקה האחרונה של המבוא הוא כותב: 'הספר מיועד לקורא הישראלי המצוי, הרוצה להרחיב את הידע

6 פלוסר (לעיל, הערה 4), עמ' 10.

7 אפרון, ראשית הנצרות (לעיל, הערה 2), עמ' 7.

גם בפרקים העוסקים בהיבטים של החיים הנוצריים בתקופה שלאחר קונסטנטינוס נוטה פיגרס להימנע מביקורת המקורות. הדבר בולט במיוחד בפרק השישי, העוסק בנזירות. פיגרס מייחד כעשרה עמודים לדיון ברקע הרעיוני והתאולוגי להופעת הנזירות. כך הופכת ההגיוגרפיה של אתנסיוס על אנטוניוס לכיוגרפיה, וכמוה חיבוריו של היירונימוס על פאולוס המתבודד (הֶרְמִיט) הראשון ועל הילריון מעזה – כל אלה הם בעיני פיגרס ביוגרפיות שאינן ראויות לביקורת ספרותית.¹⁰ הוא סוקר את ההשפעות החיצוניות והפנימי-נוצריות על הופעתה של תנועה סגפנית במצרים במאה השלישית, ויש בכך תרומה חשובה לחשיפת מקורותיה אלה של הנזירות הנוצרית לעיני הקורא העברי. אך הוא מתעלם לחלוטין מהמחקרים הרבים מן העשורים האחרונים המאירים את הרקע החברתי והכלכלי להופעת הנזירות במצרים ובסוריה ואת הגורמים הרבים שהשפיעו על התפשטות הנזירות ברחבי האימפריה הנוצרית ואף מחוצה לה. חוסר זה בולט במיוחד על רקע מחקריו החשובים של המחבר עצמו על אודות הנזירות בנגב, מרחב שהנזירים היו בו גורם כלכלי וחברתי מרכזי.¹¹ גם הפרק האחרון, העוסק בממצא הארכאולוגי הארכיטקטוני והאמנותי, תחום התמחותו של המחבר, שחפר וסקר אתרים נוצריים רבים בנגב, לוקה בליקויים דומים. למשל פיגרס משתמש לא פעם במונח כנסייה בהתכוונו למקומות הפולחן הקדומים (דומוס אֶקְלִיזְיָה). בסקירת הממצאים החדשים בסביבת מגידו הוא כותב: 'לחילילים הרומיים במקום היה בית תפילה נוצרי משלהם'

את כללי הכתיבה הביקורתית ומנתח באופן מעמיק את הבעיה הסינופטית ואת הרקע והמגמות התאולוגיות של האוונגליון הרביעי על פי יוחנן. אבל גם כאן משוכצות בדבריו אמירות שהן בבחינת הצהרות אמונה יותר משהן מסקנות מחקריות מוצקות, כגון 'הטקסטים האלו [המקורות הרומיים] מעידים על קיומו של האיש ההיסטורי ישוע'; 'אירוע הופעתו ומותו מתועדים היטב במקורות חיצוניים' (עמ' 34-35) או – בהתייחסו לעדות הפלוויאנית, עדותו של פלוויוס יוספוס – 'לא מתקבל על הדעת שיוספוס התעלם מעובדות שנוגעות למותו של ישוע ולקיומה של קהילה יהודית בת זמנו שטענה שישוע קם מן המתים ושהוא המשיח' (עמ' 28).

הסיפור הערכי של המחבר בולט למדי גם בפרקים הבאים. בפרק השלישי הוא עוסק בהתפשטות הנצרות ובחיים הנוצריים. לסעיף שבו הוא דן בברכת המינים (עמ' 65-71) נותן פיגרס את הכותרת 'החלטות רבניות נגד הנוצרים', והוא מציג את חכמי דור יבנה כמי שהכירו את הבשורה על פי מתי (עמ' 73) ומתעלם – ולא רק בפרק הזה – ממחקרים המערערים על גישה זו, והגורסים כי התנאים התעלמו כמעט לחלוטין מהנוצרים ומהנצרות.⁸ דברים דומים ניתן לומר על דיונו הנרחב במרטירולוגיה הנוצרית. את סיפורי המרטירים של אוסביוס מגדיר פיגרס 'דו"ח רשמי אֶמְתִי' (עמ' 82) והוא מאמץ את דברי טרטוליאנוס 'דם ההרוגים הוא זרע הכנסייה' בלי שום דיון ביקורתי בסוגה הספרותית של הטקסטים הללו או ברקעם החברתי והתרבותי, וכדרכו אף אין הוא מפנה למחקרים בנושא.⁹

History, Grand Rapids 1999

10 ראו למשל: P. Rousseau, *Ascetics, Authority and the Church in the Age of Jerome and Cassian*, Oxford 1978

11 P. Figueras, 'Monks and Monasteries in the Negev Desert', *Liber Annuus*, 45 (1995), pp. 401-450

8 ראו למשל: A. Schremer, *Brothers Estranged: Heresy, Christianity and Jewish Identity in Late Antiquity*, Oxford 2010, pp. 69-86

9 ראו למשל: D. Mendels, *The Media Revolution of Early Christianity: An Essay on Eusebius's Ecclesiastical*

היא להציג לפני המאמינים המשיחיים, כדברי המחבר, את מקורותיה היהודיים של הנצרות, כדי לכפר במשהו על כך ש'תיאולוגים מעטים בלבד טרחו לטפח את המודעות הזו ולשורשים היהודיים של הנצרות] ולהוכיח עד כמה היא נחוצה למי שמבקש להבין נכון את האמונה המשיחית' (עמ' 25). הדואליות הזו עשויה לצרום מעט לקוראים ביקורתיים, אך אין בה כדי למנוע מלהמליץ על הספר לקהל היעד שאליו מכוון המחבר. הספר כתוב היטב, נעים לקריאה, קולח ושוטף. בחלקים ניכרים יש מידע חשוב המופיע לראשונה בעברית, וגם בפרקים שבהם המחבר אינו מוסיף או מחדש יש תועלת רבה לתלמידים ולקוראים המתעניינים. אין ספק שספרו של פיגרס הוא תוספת חשובה ומפרה לשיח העברי על הנצרות הקדומה.

(עמ' 225) – פרשנות מרחיקת לכת של הממצא האפיגרפי, מה גם שבעמ' 246 הוא טוען שרצפת הפסיפס הנוצרית הקדומה ביותר היא מהמאה הרביעית ונתגלתה באקוילאה. במקום אחר מציין המחבר שהקהילה הנוצרית ממוצא יהודי השתמשה בכרכת טבילה דומה למקווה היהודי – בלי לאשש קביעה זו באמצעות מקור כלשהו או מחקר – וזה כחלק ממטרתו להצביע על אימוץ הריטואלים היהודיים בידי הנוצרים.

המגמה הכפולה ברורה וגלויה אפוא בספרו של פיגרס, והמחבר אף מזהיר עליה כבר בהקדמתו. המגמה הראשונה היא להציג סקירה היסטורית של ימיה הראשונים של הנצרות, ובתוך כך להפגיש את הקוראים המתעניינים עם הולדתה, עם ההשפעות השונות שספגה במהלך התפשטותה ועם פולחנה וכיטוייו הרוחניים והחומריים. המגמה השנייה